
POSLEDNJE PUTOVANJE KLADOVSKOG TRANSPORTA*

Milan Koljanin

Na svom putu Dunavom velika grupa od preko 1.300 jevrejskih izbeglica iz srednje Evrope zaustavljena je u jugoslovenskoj rečnoj luci Prahovo 20. decembra 1939. Krajem istog meseca oni su prebačeni u zimovnik u Kladovu, 73 km uzvodno od Prahova. U drugoj polovini septembra 1940. godine izbeglice su premeštene u Šabac, gde ih je aprila 1941. zatekla nemačka okupacija. Uoči rata grupa od 200 do 280 omladinaca i dece, sa sertifikatima za useljenje, preko Grčke uputila se ka Palestini. Nemačke okupacione vlasti su jula 1941. internirale izbeglice iz Kladovskog transporta u Šapcu. Tokom gušenja ustanka i masovnih streljanja koje je "kaznena ekspedicija" nemačkih oružanih snaga (Vermahta) vršila u Šapcu i okolini, na stratištu kraj sela Zasavice, 12. i 13. oktobra 1941. ubijeni su svi jevrejski muškarci iz Kladovskog transporta i iz samog Šapca. Preostali Jevreji, žene i manji broj dece, krajem januara 1942. godine su prebačeni u Jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin) na Beogradskom sajmištu gde su tokom proleća iste godine zajedno sa ostalim zatočenicima ubijeni. Ovde će biti reči o nekim činiocima koji su doprineli prebacivanju izbeglica iz Kladova u Šabac, zatim o okolnostima pod kojima su Jevreji deportovani u logor na Sajmištu, broju žrtava, kao i o nekim drugim pitanjima.

*Rad je napisan u okviru projekta "Srpski narod i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu – evropski okviri ideoloških podela i represije" (broj 2159), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

I

Posle nekoliko nagoveštaja da će transport jevrejskih izbeglica krenuti iz Kladova, to se i desilo 19. septembra 1940. Međutim, umesto ka Crnom moru i Palestini, jevrejske izbeglice su iz ove varošice na jugoslovensko-rumunskoj granici upućene uzvodno Dunavom i Savom ka Šapcu u unutrašnjost Srbije. Plovidba Dunavom od Kladova do Beograda (236 km) i Savom od Beograda do Šapca (101 km) trajala je do 22. septembra, kada je oko 500 jevrejskih izbegličkih porodica stiglo u Šabac, grad od oko 16.000 stanovnika.¹

Prve vesti da će biti prebačeni u Šabac do izbeglica u Kladovu stigle su početkom septembra 1940. Tada se saznalo da će skoro polovina ljudi iz grupe na osnovu naredjenja jugoslovenskog Ministarstva unutrašnjih poslova biti prebačena u Šabac jer je veoma teško zbrinjavanje tako velikog broja ljudi u malom mestu kao što je Kladovo. Međutim, izbeglice su ubrzo mogle da zaključe da iza najavljenog prebacivanja u Šabac stoje drugi razlozi. Kraj Kladova se 14. septembra usidrio nemački brod sa koga su se iskrcala dva pripadnika SS-jedinica u uniformama. Među izbeglicama se saznalo da će brod sutradan nastaviti nizvodno ka Rumuniji i da će njime biti prevoženi Nemci. Šime Špicer, generalni sekretar Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, kasnije je u svojim izveštajima naveo da je neposredan uzrok premeštanja izbeglica iz Kladova u Šabac namera jugoslovenskih vlasti da se izbegne susret i eventualni incident između jevrejskih izbeglica i folksdojčera koji su preseljavani u Nemačku iz Besarabije i Severne Bukovine. Postojala je takva mogućnost jer su, prema njegovim obaveštenjima, Prahovo i Kladovo određeni za prihvatna mesta folksdojčerskih preseljenika.²

¹ Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der juidische "Kladovo-Transport" auf dem Weg nach Palaestina 1939-42*, Wien 1993, str. 100-101, 145. Prema svedočenju Jefte Kujundžića, opštinskog službenika u Šapcu, koji je vodio evidenciju pristiglih Jevreja, transport je stigao 21. septembra 1940; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 135. Za razdaljine među gradovima na obalama Dunava i Save vidi: Miloš Đonić, *Plovimo našim rekama*, Beograd 1978.

² G. Anderl/ W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 100-104.

Preseljavanje folksdojčera iz Rumunije u jesen 1940. bilo je deo ostvarivanja dalekosežnih planova nacionalsocijalističke Nemačke o etničkoj "reorganizaciji" evropskog prostora, odnosno o preseljavanju miliona stanovnika i germanizaciji njihovih teritorija. Ovaj plan je počeo da se ostvaruje posle nemačko-sovjetske podele interesnih sfera u istočnoj Evropi 23. avgusta 1939. kojoj je sledila nemačka agresija na Poljsku i početak Drugog svetskog rata. Hitlerovim neobjavljenim dekretom od 7. oktobra 1939. Rajhsfirer SS-a Hajnrih Himler (Heinrich Himmler) postavljen je za Komesara Rajha za učvršćenje nemačke narodnosti. Njemu je povereno da vrati u Veliki Rajh Nemce iz inostranstva (folksdojčere), da "reguliše položaj pripadnika stranih narodnosti" i da "oblikuje nove nemačke oblasti za kolonizaciju". Prema dekretu najveća među "novim nemačkim oblastima za kolonizaciju", bila je anektirani deo Poljske gde je živelo 10.721.000 Poljaka, drugih Slovena i Jevreja koji su tretirani kao "strane narodnosti". Germanizacija je vršena njihovim proterivanjem i interniranjem čemu je tokom jeseni 1940. sledilo naseljavanje, prema podacima iz različitih izvora, između 132.727 i 151.000 pripadnika nemačke nacionalne manjine iz Besarabije i Severne Bukovine, zatim i iz Dobrudže.³

U organizovanju ovako velike seobe glavnu ulogu imala je centralna ustanova SS-a za Nemce u inostranstvu (Volksdeutsche Mittelstelle). Preko nje su bili angažovani i jugoslovenski folksdojčeri koji su dobrovoljnim radom učestvovali u izgradnji prihvatnih prolaznih logora u Prahovu i u Zemunu. Na isušanim peščanim površinama Novog Beograda na ušću Save u Dunav, u blizini izložbenih paviljona Beogradskog sajma, od početka septembra 1940. trajali su užurbani radovi na izgradnji prihvatnog logora za folksdojčere iz Besarabije i Severne Bukovine. Ušće Save u Dunav bilo je pogodno ne samo kao mesto za pristajanje brodova, nego i zbog blizine železničke stanice u Zemunu oda-

³ Robert Koehl, *RKFDV. German Resettlement and Population Policy 1939-1945. A History of Reich Commission for the Strengthening of Germanism*, Cambridge 1957, str. 101; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana-Beograd 1979, str. 30-31; *Basic Book for Germany*, glava 3, 1944, *Umsiedlung*; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 102-104.

kle je organizovan transport preseljenika prema prihvatnim logorima u samom Rajhu. Radove na izgradnji prihvatnih logora izvodio je Nemački saobraćajni biro (Verkehrsbureau). Bilo je predviđeno da u logoru bude prihvaćeno deset transporta od po 12.000 nemačkih preseljenika.⁴

O organizovanju prolaska i privremenog boravka nemačkih iseljenika iz Rumunije zaključen je sporazum između vlada Jugoslavije i Nemačke. Detalji sporazuma nisu poznati, ali o nekim njegovim odredbama može da se sudi na osnovu protestne note britanske vlade jugoslovenskoj vladi. Britanci su smatrali da se krši jugoslovenska neutralnost time što je nemačkoj vladi dozvoljeno da uputi u Jugoslaviju preko 1.000 uniformisanih lica, među njima i pripadnika SS-a, koji su imali da pomognu organizovanje transporta folksdojčera. Jugoslovenska vlada nije delila to mišljenje i odgovorila je da je njihov boravak samo privremen.⁵

Da li je nemačka vlada tražila da se sporazumom sa jugoslovenskom vladom predvidi i preseljavanje jevrejskih izbeglica iz Kladova ili su jugoslovenske vlasti inicirale njihovo prebacivanje želeći da spreče moguće incidente? Bez bližih podataka o pomenutom sporazumu na ovo pitanje ne može se dati pouzdan odgovor. Ipak, verovatnije je da je nemačka strana tražila uklanjanje jevrejskih izbeglica iz Kladova i da je to bio razlog posete dvojice pripadnika SS-a Kladovu 14. septembra 1940, o čemu je ostavio svedočenje Valter Klajn, jedan od izbeglica.⁶ Nemački zahtev je mogao da bude zasnovan ne samo na mogućim inci-

⁴ Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Opština grada Beograda (OGB), Tehnička direkcija, inv. br. 493, Terenska sekcija Poglavarstva grada Beograda za melioracione radove, Gradilište "Novi Beograd", Inženjerskom otketu Tehničke direkcije, Beograd, 5.septembra 1940. Između ostalog, iz ovog akta se vidi da je organizator radova imao posebnu stražu ("gardu") koja nije dozvoljavala pristup gradilištu logora bez posebne propusnice i da je izgradnja onemogućila slobodan pristup obali Dunava.

⁵ Poslanik u Beogradu Campbell, Foreign Officeu, br.699, Beograd, 19. septembar 1940, u: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga treća (1939-1941), Beograd 1996, str. 515; Foreign Office, poslaniku Campbellu, br.548, London, 25.septembar 1940, u: isto, str. 518; Poslanik Campbell, Foreign Officeu, br. 718, Beograd, 29.septembar 1940, u: isto, str. 519.

⁶ G.Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 101-102.

dentima pri susretu jevrejskih izbeglica i folksdojčera, nego i na nekim drugim, verovatno značajnijim razlozima.

Posle velikih nemačkih pobeda na zapadu Evrope u proleće i leto 1940. godine Balkansko poluostrvo je u sve većoj meri postalo poprište sukoba interesa zaraćenih strana. Svrstavanje Madarske i Rumunije uz sile Osovine u jesen 1940. godine sve više je sužavalo Jugoslaviji prostor za njenu politiku neutralnosti. Zaokružavanje zemlje nastavilo se posle agresije Italije na Grčku krajem oktobra 1940. Nemačko-britanski sukob interesa u Jugoslaviji odvijao se na raznim poljima još više otežavajući njen težak međunarodni položaj. Pokušavajući da oslabi neprijateljske ratne potencijale Britanija je nastojala da blokira Nemačku i onemoguću joj snabdevanje naftom iz Rumunije. U memorandumu britanskog Ministarstva rata od 11. maja 1940. predlagalo se uništavanje naftnih polja u Rumuniji, kao i da se izvrše sabotaze na Dunavu koji je bio glavna saobraćajnica za prevoz nafte u Nemačku. Izgleda da su za sabotazu i blokadu Dunava na najosetljivijem mestu, u Đerdapskoj klisuri ("Gvozdena vrata"), Britanci od ilegalne cionističke vojske u Palestini, Hagane dobili na raspolaganje brod "Darien II", koji je prvobitno bio namenjen za transport jevrejskih izbeglica iz Kladova. Ovaj brod, ipak, nije iskorišćen za sabotazu, ali nije upotrebljen ni za prevoz Kladovskog transporta.⁷

Britanska obavешtajna služba u Jugoslaviji i Rumuniji nastojala je da onemoguću plovidbu Dunavom time što bi u Đerdapskoj klisuri bili potopljeni šlepovi natovareni, na primer, cementom, ili miniranjem strmih stena iznad reke. Britanci su nastojali da ometu nemački saobraćaj na Dunavu i time što su otkupili celi brodski park brodarskog preduzeća Šulc i Dojč (Schultz i Deutsch) iz Pančeva. Uz to, oni su plaćali pune plate dunavskim pilotima (locima) koji su vodili brodove kroz Đerdapsku klisuru da ne rade svoj posao.⁸

⁷ N.d, str. 110-111.

⁸ Ovo je potvrdila istraga nemačke policije oktobra 1941. posle hapšenja dvojice sprovednika brodova; *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, (dalje: *Zbornik NOR*) Beograd 1949, tom I, knj. 1, str. 543-545, Izveštaj o događajima u SSSR br. 119, Berlin 20. oktobar 1941.

Sa svoje strane Nemačka je činila velike napore da obezbedi nesmetanu plovidbu Dunavom. Stvorena je široka mreža za obezbeđenje plovidbe koju su sačinjavali pripadnici obaveštajnih službi, pre svega vojne (Abwehr). Oslonac ove mreže bilo je Dunavsko parobrodarsko društvo (Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft, skraćeno DDSG) iz Beča, a organizovana je i cela mreža kamufliranih straža na obali. U nekoliko navrata nemačke službe dobijale su informacije o britanskim planovima za sabotaže na Dunavu i prosleđivale su ih jugoslovenskim vlastima da bi to sprečile. Jugoslovenske vlasti našle su se u delikatnom položaju nastojeći, u skladu sa svojom politikom neutralnosti, da ne narušavaju odnose sa obema zaraćenim stranama. S jedne strane postojao je interes da se spreči svako ometanje plovidbe Dunavom, što je bio vitalni interes Nemačke, ali i međunarodna obaveza Jugoslavije kao pribrežne zemlje. Istovremeno je trebalo očuvati i dobre odnose sa Britancima, tradicionalnim, ali i potencijalnim ratnim saveznicima. Da bi se ostvarili ovi ciljevi stvorena je posebna vojna komanda za zaštitu Đerdapa. Ova komanda bila je u vezi sa britanskom obaveštajnom službom, ali je preko svog agenta bila u toku britanskih planova o sabotažama. Do samog napada Nemačke na Jugoslaviju 6. aprila 1941. nije bilo većeg ometanja plovidbe Dunavom. Svakako nije bilo slučajno što je nemačka agresija na Jugoslaviju 6. aprila 1941. otpočela upravo prepadom u Đerdapskoj klisuri. Nemačke snage su tada uspele da spreče sabotažu plovidbe Dunavom.⁹

Nije poznato da li je britanska obaveštajna služba namerala da za organizovanje sabotaža na Dunavu iskoristi i jevrejske izbeglice iz Kladovskog transporta. Međutim, nemačke službe su sigurno imale interes da se predupredi takva mogućnost, pogotovo u vreme velikog preseljavanja folksdojčera iz Rumunije. U takvoj situaciji i jugoslovenskim vlastima je odgovaralo da

⁹ *Nemačka obaveštajna služba*, knjiga II, Beograd 1955, str. 544-549, 550. Ova publikacija za službenu upotrebu najvećim delom se zasniva na nemačkim policijskim izvorima iz vremena okupacije Jugoslavije i arhivama državnih ustanova Kraljevine Jugoslavije.

se jevrejske izbeglice uklone sa tako osetljivog mestu u blizini Derdapske klisure u kojoj su sabotaze bile najverovatnije. Upravo u septembru 1940. Hans Helm, jedan od glavnih predstavnika nemačke obaveštajne službe u Jugoslaviji, imao je informaciju da se planira jedna britanska sabotaza na nemačkim šlepovima sa naftom na Dunavu.¹⁰ Sve ovo dovelo je do odluke jugoslovenskih vlasti da se jevrejske izbeglice sa granice na Dunavu premeste u unutrašnjost zemlje. Na izbor Šapca možda je uticala i činjenica da je ovaj grad smešten na obali Save što je omogućavalo lako i brzo transportovanje jedne relativno velike grupe ljudi. Uz to, u Šapcu u bogatoj Mačvi, mnogo lakše je bilo organizovati njihov smeštaj i snabdevanje. Upamćeno je da se za prihvatanje izbeglica u Šapcu, a zatim i za njihov smeštaj i snabdevanje zauzeo i šabački gradonačelnik dr Milorad Petrović.¹¹

II

Da bi se osvetlile okolnosti u kojima su stradali jevrejski emigranti iz Kladovskog transporta potrebno je izložiti osnovne tokove “konačnog rešenja” (“Endloesung”) na nemačkom okupacionom području u Srbiji.

Kao i na drugim okupiranim područjima, dolazak nemačkih trupa u Srbiju označio je primenu već uhodanog mehanizma represivnih i ponižavajućih mera za jevrejsko stanovništvo: registrovanje, obeležavanje, razne zabrane i ograničenja u privrednom i javnom životu, prisilni rad, pljačka i “zakonska” eksproprijacija. Sve ovo praćeno je raznim oblicima mučenja, zatvaranjem čemu su sledili interniranje i masovne egzekucije.

I u Srbiji je nemački napad na Sovjetski Savez 22. juna 1941. označio pogoršanje položaja Jevreja i početak procesa sistematskog uništenja evropskih Jevreja. Na tako brzo uključivanje nemačkog okupacionog područja u Srbiji u “konačno rešenje” jevrejskog pitanja presudno je uticalo izbijanje i veliko šire-

¹⁰ Isto, str. 536-537.

¹¹ Miloš Jevtić (priređio), *Šabac i Jevreji u susretu*, Beograd 2003, str. 8-9, 53-54.

nje ustanka koji je okupator slamao izuzetno oštrim merama. Zajedno sa komunistima i drugim protivnicima okupatora i Jevreji su postali žrtve sve masovnijih streljanja za odmazdu zbog sabotaža i nemačkih gubitaka u borbama sa ustanicima. Odmazde su bile prilika za nemačku okupacionu upravu da već od prve polovine jula 1941. otpočne sistematsko uništenje Jevreja u Srbiji.

Inicijativa za uništenje Jevreja u odmazdama u samoj Srbiji nije došla iz Berlina. Potekla je, prema njegovom sopstvenom priznanju, od šefa Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (*Einsatzgruppe der Sipo und des SD*) Vilhelma Fuksa (Wilhelm Fuchs), pukovnika SS-a što je ubrzo prihvaćeno od Vojnog zapovednika Srbije generala Ludviga fon Šredera (Ludwig von Schroeder) i njegovog naslednika generala Hajnriha Dankelmana (Heinrich Danckelmann). U skladu sa tim, kao odmazda za sabotaže i napade na okupacione vojnike, od početka jula 1941. zajedno sa drugim pohapšenima, streljani su i Jevreji, što je ubrzo regulisano naredenjima. Od 22. avgusta počelo je masovno interniranje Jevreja u Beogradu, prvo banatskih, zatim i beogradskih, a istog dana internirani su i malobrojni preostali šabački Jevreji.¹² U sve brojnijim streljanjima "za odmazdu", do kraja avgusta 1941. u Srbiji je streljano ili javno obešeno oko 1.000 komunista i Jevreja.¹³

Zapovednik Vermahta na Jugoistoku feldmaršal Vilhelm List (Wilhelm List) bio je nezadovoljan dotadašnjim merama za gušenje ustanka. On je 5. septembra 1941. izdao naredenje Vojnom zapovedniku Srbije da preduzme sve "da se srpski ustanički pokret brzo i konačno uništi". On je naredio da se preduzmu "bezobzirne i neodložne mere protiv ustanika, njihovo-

¹² Christopher R. Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York, London 1991; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd 1992, str. 26-35; Walter Manoschek, 'Serbien ist judenfrei'. *Militaerische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Muenchen 1993, str. 35-49.

¹³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), fond Nemačka arhiva (NA), k-70, br. r.18/14; Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1970, str. 48.

vih pomagača i srodnika (vešanje, paljenje njihovih naselja, povećanje broja talaca, deportovanje rodbine u koncentracione logore itd.)".¹⁴ Na osnovu smernica iz naredenja feldmaršala Lista Vojni zapovednik Srbije je 12. septembra 1941. naredio "da se pohapse svi aktivni oficiri, podoficiri, svi Jevreji i Cigani, jer svi oni rade protiv Nemaca tajno, kao špijuni i obaveštajci neprijatelja Nemačke".¹⁵ Usledila su nova hapšenja i streljanja Jevreja od kojih je najveće bilo 17. septembra.¹⁶

Tokom avgusta i septembra 1941. ustanak u Srbiji dobio je široke razmere, kojima su se nemačke vojnookupacione snage sve teže odupirale. Tri posadne divizije u Srbiji bile su sasvim nedovoljne za krupnije vojne operacije protiv ustanika, i pored pristiglih pojačanja. Prihvatajući Listov predlog, Hitler je za gušenje ustaničkog pokreta u Srbiji 16. septembra 1941. postavio generala Franca Bemea (Franz Boehme), koji je dobio ovlašćenja da najoštrijim merama uguši ustanak u Srbiji.¹⁷ Načelnik

¹⁴ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 390-392.

¹⁵ AVII, NA, k-41I; f-1, d-9/3318-3319. Ovo naredenje sigurno se zasnivalo i na novim procenama o saradnji i zajedničkom nastupanju partizanskih i četničkih snaga (pukovnika Dragoslava Mihailovića) protiv Nemaca, na šta je ukazivao već početkom septembra feldmaršal List; Izveštaj načelnika Vojnog štaba Vojnog zapovednika Srbije generala Grafenhorsta, Beograd 16. septembar 1941, Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 433.

¹⁶ O logoru na Autokomandi sačuvano je vrlo malo podataka. Prema jednom aktu Predstavništva jevrejske zajednice od 23. oktobra 1941, tu je prosečno bilo zatočeno oko 1.400 Jevreja; IAB, OGB, inv. br. 2. O Jevrejima dovedenim u logor na Banjici postoje precizni podaci u sačuvanim knjigama ličnih podataka pritvorenika ovog logora (Banjičke knjige). Ubrzo posle dovođenja u logor, 17. septembra 1941. je odvedeno na streljanje 202 jevrejskih muškaraca; IAB, fond Uprava grada Beograda (UGB), Banjičke knjige, knj. 1, br. 219-420. Komandant Srbije je istog dana obavestio Komandanta Jugoistoka o hapšenju Jevreja u Beogradu. Počevši od 17. septembra, uhapšeno je 65 Jevrejki koje su internirane u logoru na Banjici; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, str. 34-35.

¹⁷ Radiogram Zapovednika Vermahta na Jugoistoku generala Lista Vojnom zapovedniku Srbije, Višoj komandi 65 i Nemačkom generalu u Zagrebu, 19. septembar 1941, Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 440. Postavljanje Bemea značilo je praktično smenjivanje Vojnog zapovednika Srbije generala Dankelmana, koji je do sredine oktobra 1941. smenjen i povučen iz Beograda.

štaba Vrhovne komande Vermahta feldmaršal Vilhelm Kajtel (Wilhelm Keitel) je svojim naređenjem od 16. septembra 1941. u ime Vođe Rajha tražio da se “za suzbijanje tog opšteg komunističkog ustaničkog pokreta” svuda primene “najoštrije mere” da bi se pokret ugušio u najkraćem roku. Kajtel je dao i ove smernice: “Kao odmazda za život jednog nemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti kao opšte pravilo, da odgovara smrtna kazna 50-100 komunista.”¹⁸ Kajtel je 28. septembra proširio spisak kategorija političkih protivnika nacionalsocijalizma koje treba pohapsiti. Osim komunista, to su i nacionalistički i građansko-demokratski krugovi koji su povezani sa određenim slučajevima napada na pripadnike Vermahta.¹⁹

Radikalizovana represivna politika u Srbiji obuhvatila je i Jevreje, odnosno celokupni muški deo jevrejskog stanovništva, u skladu sa već ranije usvojenom politikom vojnookupacione uprave. Od početka oktobra 1941. Beme je naređivao da kao taoce u streljanjima prvenstveno treba uzimati “Jevreje i komuniste”. Prema njegovom naređenju od 4. oktobra 1941, za 21 poginulog nemačkog vojnika trebalo je streljati 2.100 zatvorenika iz “koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu (prvenstveno Jevreji i komunisti)”. Svojim naređenjem od 10. oktobra 1941. general Beme je i formalno dopunio naređenje Kajtela od 16. septembra 1941. Uz ostalo, Beme je naredio sledeće: “Munjevitim akcijama treba u svim garnizonima u Srbiji najhitnije pritvoriti kao taoce sve komuniste, sve muškarce na koje pada sumnja, sve Jevreje i izvestan broj nacionalističkih ili demokratski nastrojenih stanovnika”. Za svakog ubijenog nemačkog vojnika ili folksdojčera treba streljati 100 zarobljenika ili talaca, a za ranjenog 50.²⁰ Ova naređenja bila su osnova za masovna streljanja Srba, kao i za veliku akciju hapšenja svih odraslih jevrejskih muškaraca i njihovo gotovo potpuno uništenje u masovnim streljanjima do početka novembra 1941.

¹⁸ Isto, str. 431-432.

¹⁹ G.Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str.225.

²⁰ Isto, str. 502.

Antijevrejske mere nemačkog okupatora u Srbiji pogodile su ne samo domaće jevrejsko stanovništvo, nego i jevrejske izbeglice koje je rat zatekao u njoj. Štaviše, neke od tih mera prvo su pogodile upravo njih. Prvo masovno interniranje Jevreja u Srbiji desilo se u Šapcu zatvaranjem svih jevrejskih emigranata iz Kladoškog transporta. U novoosnovanom logoru u barakama pontonirskog puka ispod šabačkog Starog grada do 15. jula 1941. zatočeno je nešto preko 1.000 Jevreja iz Srednje Evrope. Logor je bio u neposrednoj blizini reke Save kojom su izbeglice doplovile u Šabac prethodne jeseni. "Jevrejski logor u Šapcu", kako je u nekim izvorima ovaj logor nazivan, bio je prvi logor za Jevreje. Domaći Jevreji, njih 65, novčanim otkupom odložili su svoje interniranje do 22. avgusta iste godine.²¹ To je bio prvi slučaj na nemačkom okupacionom području u Srbiji da su internirani svi jevrejski stanovnici nekog grada, dakle ne samo muškarci, nego i žene i deca. U Banatu je već od sredine avgusta počelo interniranje svih Jevreja čemu je ubrzo sledilo njihovo deportovanje u Beograd.²²

Tokom avgusta 1941. ustanak u zapadnoj Srbiji prerastao je u krupnije vojne akcije i Šabac je sve više bio ugrožen od četničkih i partizanskih snaga. Kao i u drugim srpskim gradovima, i u Šapcu su primenjene razne mere za zastrašivanje stanovništva, pre svega streljanje i javno vešanje, pri čemu su žrtve bile i Jevreji. U sukobu sa partizanima 20 kilometara od Šapca 19. avgusta 1941. poginula su tri vojnika i jedan policajac, a ranjeno je 10 vojnika iz nemačkih jedinica stacioniranih u Šapcu. Tome je sledila "odmazda" koja je izvršena u noći 20/21. avgu-

²¹ Interniranje jevrejskih emigranata u Šapcu usledilo je na osnovu naredenja policijskih organa što je sprovela okružna vojnopolicajska vlast (Kreiskommandantur 847). Ona je i formirala logor, ali ga je kasnije predala Operativnoj komandi Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Einsatzkommando der Sipo und des SD). Vidi izjave dr Valtera Benea (Walter Boehne) i Frica Trotea (Fritz Trothe), AVII, NA, k-27/C II, br. reg.40/7. Dragocene podatke o događajima u Šapcu ostavio je u svom dnevniku *Šabac pod okupacijom (dnevnik od 1941. do 1944. godine)* šabački prota i dečji pisac Gliša Babović.

²² M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, str. 32-33.

sta.²³ Među deset muškaraca koji su te noći streljani i ostavljeni da leže u krvi na najprometnijim mestima Šapca bio je i lekar dr Alfred-Bata Koen. Njegova jedina krivica je bila što je Jevrejin.²⁴ Ujutro oko 9 časova nemačka straža je iz logora na Savi dovela grupu Jevreja kojima je naređeno da obese ubijene na električne stubove. A. Koen je bio ubijen i obešen ispred zgrade Narodne banke na čijem pročelju je bio izložen veliki antisemitski plakat. Celi taj prizor trebalo je da ima jasnu simboliku pri čemu se propagandna poruka zasnivala na starim i novim antisemitskim stereotipima.²⁵ Istog dana predveče Jevreji iz logora na Savi odvezli su ubijene opštinskim kolima za đubre i sahranili ih na kraju šabačkog groblja u Donjem šoru.²⁶ Narednog dana u logoru na Savi internirani su i šabački Jevreji.

Zbog sve većih i bližih ustaničkih akcija tokom septembra 1941. nemačke vlasti u Šapcu pojačale su mere bezbednosti, počelo je utvrđivanje centra grada i sedišta okupacionih ustanova. U zatvor Okružnog suda u Šapcu dovođen je sve veći broj poznatih levičara, zatim sumnjivih za veze sa ustanicima, a kao taoci zatvarani su i članovi porodica ustanika. Grupa od 38 za-

²³ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str.214.

²⁴ Izveštaj Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za šabački okrug od 23. avgusta 1941, *Zbornik NOR*, tom I, knj.1, str.76-77; *Saopštenja br. 34-53 o zločinima okupatora i njihovih pomagača*, *Saopštenje br. 34*, Beograd 1945, str. 404.

²⁵ Milan Koljanin, *Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942*, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2003, str. 89-100.

²⁶ G. Babović, *Šabac pod okupacijom*, 21. avgust 1941, "Glas Podrinja", Šabac, 5. april 1962; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 43; Mara Jovanović, "Wir packen, wir auspacken..." *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941*, *Zbornik 4, Jevrejski istorijski muzej*, Beograd 1979, str. 259-260. H. Anderl i V. Manošek (n.d, str. 214) su naveli da je 10 talaca streljano i obešeno 18. avgusta, a da je u noći 20/21. avgusta streljano i kasnije obešeno 10-20 muškaraca, među njima i nepoznat broj šabačkih Jevreja. Pri tome se pozivaju na pomenuti članak M. Jovanović (str.259) i doktorsku tezu V. Glišića *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. (na nemačkom, str. 60). Međutim, prevod iz navedenog članka je netačan, dok Glišić, pozivajući se na knjigu S. Filipovića, navodi da je u Šapcu 21. avgusta 1941. streljano i obešeno 10 talaca (srpsko izdanje, Beograd 1970, str. 49).

točenika iz ovog zatvora je 15. septembra 1941. upućena u Beograd u logor na Banjici (Anhaltelager Dedinje). U grupi su bila i dvojica Jevreja, Lazar Hauzer iz Rume, i Bertold Kajzer (Berthold Kaiser), čije je poslednje boravište bilo u "jevrejskom logoru u Šapcu".²⁷ O razlozima za njihovo upućivanje u logor na Banjici može samo da se nagađa, ali treba naglasiti da je najveći broj članova njihove grupe bio uhapšen zbog veza sa ustanicima ili kao simpatizeri komunista. Kako je logor na Banjici bio jedan od glavnih "ljudskih rezervoara" za masovna streljanja tokom oktobra 1941, među žrtvama su se ubrzo našli i Lazar Hauzer i Bertold Kajzer. U grupi od 200 zatočenika logora na Banjici koji su 17. oktobra 1941. streljani na stratištu u Jajincima bilo je i nešto preko 100 Jevreja, među njima i pomenu ta dvojica Jevreja dovedena iz Šapca.²⁸

Budućnost Kladovskog transporta, odnosno jevrejskih zatočenika iz logora na Savi u Šapcu direktno je zavisila od uspeha ustaničkog napada na grad i od "kaznene ekspedicije" generala Bemea. Krvavi pohod Vermahta kroz zapadnu Srbiju započeo je upravo u Šapcu, gradu koji je 1914. godine pretrpeo užasna stradanja od austrougarske vojske. Posle trodnevnih pokušaja partizana i četnika da zauzmu Šabac, jedinice 342. divizije su 23. septembra 1941. prešle Savu i ušle u grad. Istog dana general Beme je naredio diviziji da sutradan pohapsi sve muškarce u Šapcu od 14 do 70 godina i da se interniraju u "sabirne logore za zarobljenike", a zatim u "koncentracione logore sever-

²⁷ IAB, UGB, Banjičke knjige, knj. 1, br. 442, Hauzer Lazar, student tehničke škole iz Rume, rođen 3.4.1921. u Rumi, boravio u Rumi, Jevrej, doveden 15.9.1941. iz Šapca; isto, br. 443, Hauzer Bertold (ili Kajzer Bertold), trgovački pomoćnik, rođen 12.4.1921. u Minhenu, boravio u "jevrejskom logoru u Šapcu", doveden 15.9.1941. iz Šapca. Vidi i: S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 46. U spisku stradalih Jevreja od 24. decembra 1945. (M. Jovanović, n.č., str. 270), pod rednim brojem 439 navedeno je: Kaiser Berthold, 12.4.1921.

²⁸ IAB, UGB, Banjičke knjige, knj. 1, br. 442, 443. Prema izveštaju Šefa Policijske bezbednosti i Službe bezbednosti od 20. oktobra 1941, zbog ubistva dva nemačka vojnika u Beogradu za odmazdu je "streljano 200 komunista, odnosno Jevreja"; *Zbornik NOR*, tom I, str. 543-544, Izveštaj o događajima u SSSR br. 119, Berlin 20. X 1941; isto, tom I, knj. 2, str. 358-360.

no od Save". Sutradan je pohapšeno celokupno muško stanovništvo grada, među njima i pripadnici srpskog upravnog aparata, činovnici, policajci i žandarmi, ukupno 4.410 ljudi. Oni su prikupljeni na periferiji grada gde su već bili sprovedeni Jevreji iz logora na Savi. Jevrejske žene su ubrzo vraćene u logor, a muškarcima su zajedno sa ostalim zatočenicima prebačeni preko Save u Klenak na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske. Posle odvođenja Šapčana, u samom gradu Vermaht je izvršio veliki zločin. Prema izveštaju komandanta 342. divizije generala Hinghofera, do 29. septembra 1941. streljano je 830 ljudi. To su bili seljaci iz mačvanskih sela koji su doterani u Šabac i streljani na stratištu u Bari.²⁹

Posle dva dana provedena pod vedrim nebom izmučeni zatočeni su 26. septembra 1941. od Klenka do novoformiranog privremenog logora u Jarku, za manje od četiri sata, morali brzim hodom da pređu 23 kilometra. Svako ko je u ovom "Krvavom maršu" pao ili zaostao zbog iscrpljenosti odmah je ubijen od nemačkih ili hrvatskih sprovodnika (ustaša). Prema procenama učesnika u maršu ubijeno je između 120 i 200 zatočenika među kojima je bilo 24 ili 25 Jevreja.³⁰ Oni su upamtili imena trojice stradalih, jer su bili njihovi sugrađani iz Šapca. Ostale jevrejske žrtve, njih 22, bile su iz Kladovskog transporta i to su ujedno bile prve žrtve iz redova jevrejskih emigranata u Šapcu.³¹ Posle četiri dana, 30. septembra, zatočeni su iz Jarka

²⁹ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 454-455, 456-457, 475; S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 47-55.

³⁰ Prema protu Baboviću, usput je poginulo oko 120 ljudi, od toga 96 Srba i 24 Jevreja. Kasnije je saznao da je na putu za Jarak stradalo 86 Srba i 25 Jevreja; G. Babović, *Šabac pod okupacijom, 30. septembar 1941; 7. decembar 1941* "Glas Podrinja", 2. avgust 1962, 13. septembar 1962. Preživela zatočenica Ana Heht je od svoga muža saznala da je umrlo 24 Jevreja; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str.222. Prema dnevničkim beleškama Vase Mikića iz Šapca, tada je stradalo 180 do 200 ljudi, od čega su 25 bili Jevreji; Vasa P. Mikić, *Burni događaji 1941-1944. godine*, str. 27, rukopis u biblioteci Instituta za savremenu istoriju (ISI) u Beogradu.

³¹ To su bili dr Haim Ruso, Samuilo Melamed i Naum Gidić; Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i nji-

vraćeni u Šabac i internirani u novoformiranom logoru u vojnim kasarnama na Senjaku. Jevrejski muškarci su 4. oktobra vraćeni u logor na Savi, ali samo nakratko.

Tokom oktobra 1941. u logor na Senjaku u Šapcu su dovedene hiljade muškaraca iz Mačve, Jadra, Pocerine, a istovremeno je nemačka "kaznena ekspedicija" vršila masovne zločine u ovim krajevima. Prema izveštaju generala Bemea od 20. oktobra 1941. u ovom logoru je bilo zatočeno 22.658 muškaraca, od kojih je 5.004 otpušteno, 1.968 streljano, 2 je umrlo, tako da je u logoru ostalo 15.684 zatočenika.³² Među streljanima bili su i jevrejski muškarci iz logora na Savi.

Zbog pogibije 21 nemačkog vojnika između Beograda i Obrenovca (odnosno blizu Topole) general Beme je 4. oktobra 1941. naredio da se strelja 2.100 zatvorenika iz "koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu (prvenstveno Jevreji i komunisti)". Određeno je da egzekucije izvrše vojne jedinice, a da Policija bezbednosti stavi na raspolaganje potreban broj zatočenika. Iz jevrejskog logora u Šapcu trebalo je da bude streljano 805 Jevreja i Cigana (Roma), a ostali "iz jevrejskog prolaznog logora u Beogradu", odnosno iz logora u Topovskim šupama na Auto komandi. Kako je u međuvremenu umro još jedan ranjeni vojnik, naredeno je streljanje ukupno 2.200 Jevreja i Cigana. Streljanje zatočenika iz logora u Beogradu započelo je 9. oktobra u

hovah pomagača (oznaka fonda: 110), 691-192. Anketna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača prema Jevrejima u Vojvodini, Prijava, Šabac, 23.februar 1945. Na ovom spisku je navedeno 64 šabačkih Jevreja od kojih se spasila jedino Boriška Vetendorf. Na spisku nema dr Alberta Koena, streljanog i obešenog 21. avgusta 1941. Spisku treba dodati i porodicu Mike Bararona: supruga Salika, deca Jakov i Berta i unuka četvorogodišnja Matilda-Maza Mandil. Oni su uhapšeni u selu Gradojeviću, preko logora u Šapcu prebačeni u logor na Banjici i streljani 24.avgusta 1942. IAB, UGB, registarske knjige Banjičkog logora, knj.4, br.6920-6924. Od šabačkih Jevreja preživeli su i Rašela Bararon i njena kćerka Elza Anaf, koje su se krile u Beogradu i Haim Avramović, koji je rat proveo u nemačkom zarobljeništvu; S.Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 144. Vidi i sećanje Gradimira Slavkovića (biblioteka ISI, Beograd).

³² *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 546-547.

okolini Beograda, a 12. i 13. oktobra 1941. streljani su i zatočnici iz logora u Šapcu.³³

Jevrejski muškarci iz logora na Savi u Šapcu odvedeni su 11. oktobra i tokom naredna dva dana su ubijeni i zakopani u blizini sela Zasavice.³⁴ Oko broja i strukture ubijenih u ovom streljanju postoje izvesna neslaganja u izvorima i u njihovom tumačenju.

Tokom svoje akcije uništavanja tragova zločina nemačka "Posebna komanda 1.005" (*Sonderkommando 1.005*) pod komandom SS-pukovnika Paula Blobela u jesen 1943. stigla je i u okupiranu Srbiju i zatim otpočela iskopavanje i spaljivanje leševa ubijenih na više lokacija. Iz nekog razloga komanda nije došla u Šabac tako da na ovom području nisu uništene žrtve masovnih zločina "kaznene ekspedicije" Vermahta u jesen 1941. To je omogućilo Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača da posle oslobođenja obavi ekshumacije i izvrši sudsko-medicinske ekspertize.

Ekshumacija žrtava streljanja od 12. i 13. oktobra 1941. u Zasavici izvršena je 12. juna 1945. o čemu su sačuvana dva dokumenta. Prema aktu Okružnog povereništva Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šapcu (br. 519 od 13. septembra 1945) u Zasavici je 12. juna iste godine iskopano 868 žrtava od kojih je prema sačuvanim ličnim ispravama identifikovano 47 Jevreja. Međutim, prema zapisniku Anketne komisije Sreskog povereništva za utvrđivanje ratnih

³³ Isto, str.480-481; 498-499; 526-528; 545; 555; G.Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 225-226. Kako je zabeležio prota Babović, već dva dana posle streljanja Šapcem se pronela vest o streljanju svih muških Jevreja iz logora, kao i oko 200 Cigana (Roma); *Šabac pod okupacijom*, 15. oktobar 1941, "Glas Podrinja", 28. avgust 1962. Ova vest je potvrđena 6. novembra. Prot a Babović je od očevidaca saznao da je streljano oko 100-120 Cigana i oko 600 Jevreja, a zabeležio je i neke druge podatke o streljanju; isto, 6. novembar 1941; "Glas Podrinja", 6. novembar 1962.

³⁴ Kao napomena 30. Prema ovom spisku u Zasavici je ubijeno 23 šabačkih Jevreja. Nisu odvedeni teško bolesni Jakov Bararon, Binja Medina i Julijus Gincberger (Guenzberger), ali su oni odmah posle izlaska iz bolnice streljani u Šapcu; isto.

zločina okupatora i njihovih pomagača (br. 3107) sastavljenom u Bogatiću, središtu Mačvanskog sreza, na sam dan ekshumacije, 12. juna 1945. u Zasavici je iskopano 834 tela. Navedeno je da su porodice prepoznale 61 leš i da je na osnovu pronađenih legitimacija identifikovano još 48 leševa što bi činilo ukupno 109 žrtava.³⁵ Međutim, u poimeničnom spisku navedena su imena ukupno 105 žrtava. Među njima je bilo 59 romskih i srpskih i 46 jevrejskih žrtava. Tu je dat i sudsko-medicinski nalaz koji je sadržao starosnu i polnu strukturu žrtava, a dati su i drugi detalji o zločinu. Ove podatke je u svojim dokumentima koristila Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, između ostalih i u odlukama kojima je utvrđivana krivica zločinaca.³⁶

Prema Anketnoj komisiji od 834 streljanih u Zasavici bilo je 832 muškarca, od čega 725 Jevreja izbeglica, 23 Jevreja iz Šapca, kao i 84 Cigana (Roma), među kojima je bio i jedan broj Srba. Od 46 identifikovanih jevrejskih žrtava 44 su bili emigranti, a 2 domaći Jevreji. Među ekshumiranimi bile su dve ženske osobe koje su identifikovane kao Jevrejke iz Kladovskog transporta Alice Stein i Berta Zwicker. To znači da je u Zasavici streljano ukupno 750 Jevreja, kao i 84 Roma, među kojima je bilo i Srba. Prema svim podacima Anketne komisije među streljani-

³⁵ S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 143-144. Otkopavanje grobnica i vadenje leševa vršili su nemački ratni zarobljenici čiji se logor nalazio u žitarskom magacinu u Šapcu gde su uoči rata bile smeštene izbeglice iz Kladovskog transporta; M. Jovanović, *Wir packen, wir auspacken*, str. 265.

³⁶ AVII, NA, k-53, br.reg. 12/2. Odluka o utvrđivanju zločina, Zl.br. 17.033. Prema izveštaju Šefa Policije bezbednosti i Službe bezbednosti o događajima u SSSR-u br. 119 od 20. oktobra 1941. (*Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 543-544), iz logora je do tada likvidirano 910 pritvorenika. G. Anderl i V. Manošek (n.d, str. 229-230) na osnovu ovog izveštaja smatraju da je 12.i 13. oktobra u Zasavici streljano 910 Jevreja i Cigana iz šabačkog logora. Kako su ekshumacijom 12. juna 1945. utvrđeni sasvim precizni podaci o broju (834) i strukturi streljanih, možemo da se oslonimo na njih. Broj od 910 streljanih u pomenutom izveštaju dobijen je verovatno sabiranjem broja streljanih u Zasavici i brojeva streljanih u nekoliko grupa do 20.oktobra 1941. O tim streljanjima šire u: S.Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 47-55, 98-101.

ma je bilo 727 Jevreja (725 muškaraca i 2 žene) i 23 šabačkih Jevreja.³⁷ Anketna komisija je među jevrejske emigrante ubrojala i rabina iz Rume Salomona Fingerhuta, koga treba ubrojati među domaće Jevreje. Prema tome može da se zaključi da je među žrtvama u Zasavici bilo 726 jevrejskih emigranata i 24 domaćih Jevreja.

Ovakva struktura žrtava otvara i sledeće pitanje: zašto su sa muškarcima streljane i dve žene? "Kaznena ekspedicija" Vermah-ta ubijala je gotovo sve stanovnike pojedinih sela, među njima i žene i decu, ali su internirani, a zatim streljani uglavnom muškarci. Sa njima su internirane i streljane praktično samo one žene koje su pripadale ustaničkim vojnim jedinicama ili ilegalnim organizacijama. Isto je važno i za jevrejske internirce, tako da su po pravilu streljani samo muškarci. Možda je objašnjenje za streljanje dve Jevrejke u tome da nije bilo dovoljno jevrejskih muškaraca da popune utvrđen broj osoba za streljanje jer je upadljivo da je broj streljanih Jevreja u Zasavici okrugao, 750.

III

Posle odvođenja muškaraca preostali Jevreji iz logora na Savi bili su u potpunoj neizvesnosti o njihovoj sudbini. Tome su svojim kontradiktornim odgovorima na zapitkivanja logoraša namerno doprinosili i sami Nemci. Jedni su govorili da su muškarci negde na radu, a drugi da su streljani. Držanje u stalnoj neizvesnosti koja ubija svaku volju za otporom bilo je, uostalom, deo standardnog postupka sa zatočenicima u nemačkim logorima. Preživela zatočenica Doroteja Fink (Dorothea Fink) je o tome ostavila sledeće svedočenje: *"Čas su nam rekli da muškarci grade puteve, čas da su svi streljani. Naslađivali su se plakanjem žena i dece i rekli su da će se i nama to desiti, ako ne pre-*

³⁷ U spisku u pomenutoj Odluci o utvrđivanju zločina sva imena su ispisana fonetski i sa dosta grešaka. Poređenjem sa spiskovima iz 1945. godine vidi se da su Štejn Aljese i Zviker Berta u stvari Stein Alice i Zwicker Berta. Potpun spisak identifikovanih jevrejskih žrtava ekshumiranih u Zasavici vidi u prilogu ovog rada.

stanemo sa jadikovanjem. A nama je već sve bilo svejedno". I druga preživela zatočenica, Ana Heht (Anna Hecht), svedočila je da su se stražari tako ponašali prema zatočenicima.³⁸

I pored protivrečnih vesti o sudbini muškaraca koje su dobijale od Nemaca, jevrejske zatočenice su, ipak, više verovala da su oni negde na radu. Prota Gliša Babović je 6. novembra 1941. zabeležio u svom dnevniku detalje o ubijanju Jevreja i Cigana u Zasavici na osnovu iskaza očevidaca, a uspeo je da sazna i kakve su bile reakcije zatočenica u logoru na Savi. "I pored toga što o svemu ovome pričaju očevici, među Jevrejima se provlači nit verovanja da im ljudi nisu ubijeni nego da su oterani na radove kod Novske u Hrvatskoj. Takode se govori da Jevrejke sakrivaju mušku odrasliju decu čim se kod njihovog logora pojavi nemački vojnik."³⁹ Pošto su jevrejski muškarci 11. oktobra 1941. prebačeni preko Save na hrvatsku teritoriju, preostalim Jevrejima u logoru je moglo da izgleda da su oni upućeni na rad negde u NDH. Uz to, sigurno postoji i psihološko objašnjenje da se radije prihvataju povoljne nego nepovoljne glasine, pogotovo kada su tako užasavajuće. Nešto više od mesec dana kasnije sa nemačke strane im je eksplicitno potvrđeno da su muškarci u životu i da će se, štaviše, uskoro sresti sa njima.

U subotu, 13. decembra 1941. prota Babović je u svom dnevniku zabeležio i sledeće: "Juče je saopšteno Jevrejima da će s decom iz logora na Savi biti prebačene u logor na Sajmištu kod Zemuna. Tamo ih, kako su im rekli, čekaju njihovi muževi."⁴⁰ Nije bila laž da će zatočenici iz Šapca biti prebačeni u novoformirani logor u paviljonima Beogradskog sajma. Već nekoliko

³⁸ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 229.

³⁹ G. Babović, *Šabac pod okupacijom*, 6. novembar 1941, "Glas Podrinja", 28. avgust 1962. Nije poznato kako su Jevrejke u logoru to saznale, ali u blizini Novske su tada zaista postojala dva logora u kojima su zatočeni i Jevreji. To su bili prvi logori koji su pripadali komandi najvećeg hrvatskog logora smrti Jasenovac u kome će biti ubijena većina Jevreja iz fašističke Nezavisne Države Hrvatske.

⁴⁰ G. Babović, *Šabac pod okupacijom*, 13. decembar 1941, "Glas Podrinja", 13. septembar 1962.

dana, od 8. decembra 1941, trajalo je prikupljanje jevrejskih žena i dece u Beogradu i njihovo prebacivanje u logor na Sajmištu. U ovaj logor je trebalo da budu prebačeni i svi drugi preostali Jevreji iz Srbije, pa i oni iz Šapca.

Nemačka uveravanja učvršćivala su zatočenike u verovanju da su njihovi muškarci živi. To potvrđuje i poštanska karta Crvenog krsta koju je 27. decembra 1941. napisala Johana-Hansi Han (Johanna-Hansi Hahn) i nekako uspela da pošalje iz logora u Palestinu. Posle sedam meseci nekim čudom karta je stigla do primaoca, Lea Klajna (Klein), oca Valtera Klajna (Walter Klein), koji je streljan sa ostalim muškarcima u Zasavici. Na karti je bilo napisano samo nekoliko reči: "Valter na radu van logora. Mislim na vas, sve ću preneti." Primivši kartu 2. avgusta 1942, Leo Klajn je poslao odgovor nadajući se da je moguć nastavak ilegalnog dopisivanja.⁴¹ Međutim, u to vreme ni Hansi Han ni svi drugi Jevreji u Srbiji koje je okupaciona vlast mogla da uhapsi nisu bili u životu.⁴²

Zašto su preostali jevrejski zatočenici iz logora na Savi u Šapcu prebačeni u logor na Sajmištu upravo 26. januara 1942? Radi odgovora na ovo pitanje treba nešto reći o još jednom aspektu nemačke represivne politike u Srbiji.

Uporedo sa masovnim streljanjima, kao jedna od mera za gušenje ustanka u Srbiji u jesen 1941. rukovodstvo nemačkih vojnookupacionih snaga je odlučilo da se izvrši masovno interniranje i raseljavanje stanovništva sa ustaničkih područja, pre svega iz severozapadne Srbije gde je ustanak imao najveće razmere. Stoga su uoči "kaznene ekspedicije" generala Bemea izdata naređenja da se stvori jedan veliki koncentracioni logor. Naređenjem generala Bemea 342. diviziji za "evakuaciju Šapca" od 23. septembra 1941. predviđeno je da se svi pohapšeni Šap-

⁴¹ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 230.

⁴² Peter Longerich (Hrsg.), *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, Muenchen 1989, str. 294.

čani prebace u "koncentracioni logor koji će divizija podići severno od Save"⁴³.

Ovo naređenje se odnosilo na privremeni sabirni logor u Jarku gde su u "Krvavom maršu" 26. septembra 1941. doterani zatočnici iz Šapca. Međutim, improvizovani logor u Jarku nije mogao da posluži za planirano masovno interniranje ustanika i stanovništva. Stoga su 30. septembra 1941. zatočnici iz Jarka vraćeni u Šabac u novoformirani logor u kasarnama na Senjaku čiji naziv je bio "Prolazni logor Šabac" (*Durchgangslager Šabac*) što je govorilo da je ovo privremeni logor. U njemu je, uglavnom pod vedrim nebom, bilo internirano i preko 20.000 ljudi. Bilo je jasno da takav logor ne može da posluži za dugotrajnije interniranje većeg broja ljudi. General Beme je predlagao feldmaršalu Listu da se svi zatočnici iz logora u Šapcu deportuju u Nemačku, ali je on to odbio.⁴⁴ Odbijanje Lista da se zarobljeni ustanici deportuju u Nemačku svakako je podstaklo generala Bemea da rešenje problema interniranja velikog broja ljudi potraži u samoj Srbiji izgradnjom jednog velikog koncentracionog logora koji se pominjao u naređenjima još od 18. septembra 1941.

U štabu generala Bemea 6. oktobra 1941. određeno je da novi logor bude izgrađen kraj sela Zasavice na samom severu nemačkog okupacionog područja uz obalu Save i uz hrvatsku granicu. "U luku Save kod Mitrovice" Organizacija Tot je trebalo da podigne jedan "sibirni logor/.../po uzoru na nemačke koncentracione logore". Taj logor će "u prvo vreme imati kapa-

⁴³ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 454-455. Ovim naređenjem određeno je šta sve zatočnici mogu da ponesu sa sobom u koncentracioni logor, između ostalog hranu iz sopstvenih zaliha. U izveštaju Zapovedniku Vermahta na Jugoistoku 24. septembra 1941. general Beme je naveo da se Šabac od 24. septembra "raseljava"; isto, str. 458.

⁴⁴ C. R. Browning, *Fateful Months*, str. 47-48. Kako se posle policijske istrage hiljadama zatočenika logora u Šapcu nije mogla dokazati nikakva krivica, oni su, prema Listovom naređenju, ipak pušteni. To je izazvalo nezadovoljstvo komandanta 342. divizije generala Hinghofera, koji je u svom izveštaju Bemeu 15. oktobra 1941. naveo i sledeće: "Sa sigurnošću se može reći da je ustanički pokret u Mačvi, usled puštanja velikog broja ljudi iz koncentracionog logora, bitno olakšan i da će opet oživeti posle odlaska divizije na drugo područje akcije"; *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 537-538.

citet za 50.000 ljudi, koji se može povećati na 500.000.”⁴⁵ Ne može biti slučajno da su upravo u blizini sela Zasavice 12. i 13. oktobra 1941. masovno streljani Jevreji. Prostor ovog sela već je bio ispražnjen od stanovništva i to je bilo pogodno mesto za masovne zločine pa i za novi logor. Zbog dugotrajne kiše koja je pretvorila zemljište u močvaru, general Beme je 28. oktobra 1941. naredio da se radovi obustave i da se za planirani logor urede paviljoni Beogradskog sajma.⁴⁶

Okončanjem procesa ubijanja jevrejskih muškaraca privodila se kraju jedna faza “konačnog rešenja” u Srbiji, koju je uglavnom sproveo Vermaht. Ostao je “problem” jevrejskih žena i dece. U vrhu vojnookupacione uprave u Srbiji postojale su izvesne razlike u pogledu postupka sa Jevrejima zbog čega su sredinom oktobra 1941. iz Berlina upućeni u Beograd predstavnici Ministarstva inostranih poslova i RSHA.⁴⁷ Tokom razgovora ispostavilo se da je “konačno rešenje” u Srbiji već uveliko u toku. U odmazdama za ubijene nemačke vojnike već je bilo streljano preko 2.200 jevrejskih muškaraca i ostalo je još oko 4.000. Učesnici razgovora su se složili da se 3.500 strelja “do kraja nedelje”, a preostalih 500 muškaraca da se upotrebi za održavanje reda i organizovanje snabdevanja i zdravstvene službe u planiranom getu gde je trebalo zatvoriti sve preostale Jevreje i Rome. Taj geto bio bi samo prolazna stanica na putu za logor na “srpskom ostrvu Mitrovica” na reci Savi. Na tom ostrvu bi se izgradila dva logora: jedan za Jevreje i Rome, a drugi za “50.000 srpskih talaca”. I taj jevrejski logor bio bi samo prolazna stanica pre nego što budu stvorene tehničke mogućnosti za njihovo

⁴⁵ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 498-499; isto, tom XII, knj.1, str. 486-487. Logor u izgradnji nosio je ime “Prolazni logor 183” (*Durchgangslager 183*, skraćeno *Dulag 183*); AVII, NA, k-44h, f-1, d-7/55, Auszug aus dem Kriegstagebuch des Generalkommando XVIII (Geb.) A.K. (18.9.41-8.12.41).

⁴⁶ Isto; prota Babović je 9. novembra 1941. zabeležio da kiša neprekidno pada već četiri sedmice, od 12. oktobra; *Šabac pod okupacijom*, “Glas Podrinja”, 30. avgust 1962.

⁴⁷ C. R. Browning, *Fateful Months*, str. 51-52; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 231-232.

slanje u "prijemni logor" na istoku.⁴⁸ U stvari, i Ministastvo inostranih poslova, i RSIA, dosledno su tražili "konačno rešenje" u samoj Srbiji.

Naredenje o interniranju Jevreja i Roma u logor na Sajmištu doneto je tek početkom decembra 1941, posle poraza ustanika u zapadnoj Srbiji, kada su nemačke trupe ostvarile ovaj svoj najvažniji cilj. Tada je moglo je da se prede u novu fazu "konačnog rešenja": interniranje svih preostalih Jevreja u Srbiji. Prema izveštaju štaba generala Bemea Komandantu Vermahta na Jugostoku 5. decembra 1941, "Svi Jevreji i Cigani biće prebačeni u jedan koncentracioni logor kod Zemuna. (Zasad je u pitanju oko 16.000 lica.) Može se dokazati da su oni vršili obaveštajnu službu kod ustanika".⁴⁹ Ovo naredenje je bilo jedno od poslednjih koje je general Beme izdao pre nego što je 6. decembra 1941. napustio Srbiju i predao dužnost generalu Baderu. Počevši od 8. decembra 1941. počelo je interniranje svih preostalih Jevreja, delom i Roma, iz okupirane Srbije u novoformiranom "Jevrejskom logoru Zemun" (*Judenlager Semlin*). Prvi interniranci bili su beogradski i banatski Jevreji, kao i grupa jevrejskih žena dovedenih iz logora na Banjici. Prema izveštaju generala Badera u "logor za Jevreje i Cigane" do 15. decembra dovedeno je 5.281 lice. Sledilo je prebacivanje jevrejskih žena i dece koji su prikupljeni u drugim logorima u Srbiji.

U vezi sa datumom prebacivanja i brojem deportovanih jevrejskih zatočenika iz Šapca u logor na Sajmištu, kao i o okolnostima pod kojima se to desilo postoje razlike u historiografiji.

⁴⁸ Isto; Rademaherov izveštaj o putu u Beograd u: AVII, NA, mf. London, r-1, s-297 105 do 297 108; Oko brojeva preostalih Jevreja postoje velika neslaganja u izvorima. Rademaher je, na osnovu Benclerovih telegrama, smatrao da u Srbiji ima 8.000 jevrejskih muškaraca i 20.000 ostalih Jevreja, dok je prema policijskim izvorima u Srbiji bilo "oko 10.000 jevrejskih žena i dece"; *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 543-545, Izveštaj o događajima u SSSR-u br. 119. U izvorima mogu da se nadu veoma različite cifre o broju Jevreja i Roma koji će biti internirani u logoru na Sajmištu.

⁴⁹ Isto, tom I, knj. 1, str. 624-625. Ovde je najavljeno i hapšenje 1.200 aktivnih oficira u Beogradu i njihovo prebacivanje u zarobljenički logor u Nemačku, kako je to već davno predlagao Turner.

Oslanjajući se na dnevničke beleške prote Babovića, S. Filipović je prihvatio podatak da su preostali Jevreji iz Šapca prebačeni u logor na Sajmištu 26. januara 1942. pri čemu nije precizirao njihov broj. Na osnovu izjave nekadašnjeg predsednika Jevrejske veroispovedne opštine Zemun Lava Brandajsa, G. Anderl i V. Manošek su prihvatili da je u grupi bilo 750 do 800 jevrejskih žena i dece i da su oni prebačeni na Sajmište 3. januara 1942.⁵⁰ Protu Babović je, bez sumnje, verodostojan svedok i podaci iz njegovih dnevničkih beležaka siguran su istorijski izvor. Međutim, ostaje pitanje broja deportovanih, njihove strukture i okolnosti pod kojima se to desilo. Razrešenje ovog pitanja povezano je sa pitanjem ukupnog broja Jevreja iz Kladovskog transporta i iz Šapca koji su internirani i kasnije ubijeni bilo u Zasavici, bilo na Sajmištu.

Sačuvano je nekoliko spiskova stradalih Jevreja iz Kladovskog transporta i iz Šapca. Svi oni se zasnivaju na spiskovima Jevreja iz Šapca i iz Kladovskog transporta koji su bili pohranjeni u arhivi Šabačke opštine (broj 11.181 od 16. novembra 1941). Opštinski službenik Jevta Kujundžić je o tome dao izjavu pred Komisijom za ratne zločine. Komisija je utvrdila da je posle dolaska Jevreja iz Kladova septembra 1940. njihov vođa inženjer Štern (Stern) dao spisak Jevreja iz grupe opštinskom službeniku Jevti Kujundžiću "sa napomenom, da taj spisak čuva u slučaju da budu ubijeni od Nemaca."⁵¹ Dva najpotpunija spiska žrtava sastavljena posle rata su spisak iz Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda sa 1.037 imena i spisak sastavljen u Beogradu 24. decembra 1945 sa 1.057 imena.⁵² Ovi spiskovi i

⁵⁰ S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 144; G.Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 234.

⁵¹ AVII, NA, k-53, br.reg.12/2, inv.br.18.612.

⁵² JIM, k-24-3-1/1, "Verzeichnis der seitens deutschen Okupationsbehoerden im Oktober 1941 im Dorf Zasavica bei Schabac erschossenen Juden". Drugi spisak ima naslov "Spisak šabačkih Jevreja i Jevreja izbeglica koji su ubijeni u Zasavici oktobra 1941. godine". Ovaj spisak štampan je u prilogu članka M.Jovanović (*Wir packen, wir auspacken*, str. 266-277). Naslovi oba spiska su netačni jer obuhvataju i Jevreje stradale na Sajmištu.

dotatna istraživanja bili su osnova za do sada najtačniji spisak sa imenima 1.051 žrtve koji su u svojoj knjizi o Kladovskom transportu priložili G. Anderl i V. Manošek. Međutim, ni ovaj spisak nije potpun jer su izostavljena neka imena iz spiska od 24. decembra 1945, nisu korišćeni svi raspoloživi spiskovi, a potkrale su se i neke manje greške.

Spisku sa imenima 1.051 žrtve treba dodati 3 osobe sa spiska od 24. decembra 1945, 12 osoba sa četiri nekorišćena spiska jevrejskih emigranata i 8 imena sa nekorišćenog spiska šabačkih Jevreja. Sva ova imena biće navedena u prilogima ovom radu. Sabiranjem se dobija broj od ukupno 1.074 žrtve. Od ovog broja 64 su domaći Jevreji (63 iz Šapca i rabin iz Rume), a 1.010 su Jevreji iz Kladovskog transporta. Od 64 domaćih Jevreja 3 je stradalo u "Krvavom maršu", 24 je streljano u Zasavici (od toga je 2 identifikovano), 3 je naknadno streljano u Šapcu i 34 je odvedeno u logor na Sajmištu. Od 1010 Jevreja iz Kladovskog transporta 22 je stradalo u "Krvavom maršu", 726 je streljano u Zasavici (od toga je 44 identifikovano) i jedan zatočenik je 15. septembra 1941. odveden u logor na Banjici i streljan 17. oktobra iste godine. Preostali zatočenici, njih 261, odvedeni su u logor na Sajmištu 26. januara 1942. gde su ubijeni.

Ukupan broj žrtava iz Kladovskog transporta je, ipak, veći od 1.010. U spisku od 24. decembra 1945. pod rednim brojem 407. zabeleženo je ime Irme Hilkovic i podatak da je sa njom troje dece od kojih je jedno rođeno u Šapcu. Poznato je ime samo najstarijeg od troje dece, Hajima, kao i da su svi bili dečaci.⁵³ Otac Kurt Hilkovic streljan je sa ostalim muškarcima u Zasavici. Majka Irma Hilkovic je sa svojom decom i sa ostalim zatočenicima 26. januara 1942. krenula put Zemuna, ali je svo troje dece na putu stradalo. Mali Hajim Hilkovic i njegova dva brata nepoznatog imena trebalo bi da se nađu na spisku žrtava iz Kladovskog transporta. Stoga bi ukupan broj žrtava trebalo da bude 1.013. Međutim, i ovaj broj žrtava zahteva ispravku.

⁵³ M. Jevtić (prir.), *Šabac i Jevreji*, str. 120; prema legendi uz fotografiju na njoj su Kurt Hilkovec (treba: Hilkovic) i njegov najstariji sin Hajim.

Među zatočenicima upućenim na Sajmište iz Šapca bile su i dve hrišćanke, Nemice udate za Jevreje, Dorotea Fink i Ana Heht. One su kasnije puštene iz logora na Sajmištu. Njihova imena, sasvim razumljivo, ne nalaze se na dva najpotpunija spiska žrtava. Na jednom od kraćih spiskova zatočenika iz logora u Šapcu je za Doroteu Fink olovkom naznačeno “nije”, odnosno da nije stradala. Očigledno, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina imala je podatak da je ona preživela, dok se za Anu Heht i dalje smatralo da je stradala. Obe preživele zatočnice su posle rata dale izjave.⁵⁴ Međutim, osim njih dve, još dve zatočnice iz Kladovskog transporta su puštene iz logora na Sajmištu, o čemu će biti kasnije reči. Prema tome, na spisku žrtava iz Kladovskog transporta treba da bude 1.011 imena.

Ukupan broj Jevreja iz Kladovskog transporta koji su 26. januara 1942. upućeni u logor na Sajmištu bio je, prema tome, 266. Zajedno sa njima upućeno je i 34 Jevreja iz Šapca, ali to nisu bili jedini Jevreji iz Srbije koji su bili u toj grupi.

Do sredine decembra 1942. na Sajmištu su internirani Jevreji iz Beograda i iz Banata. Od januara 1942. počelo je prikupljanje svih preostalih Jevreja u unutrašnjosti Srbije radi njihovog prebacivanja na Sajmište. U Obrenovcu su mesne nemačke vojne vlasti 19. septembra 1941. uhapsile šestoro jevrejskih muškaraca, koji su prebačeni u logor na Banjici. Članovi njihovih porodica, 12 na broju, 10. januara 1942. prebačeni su u Šabac gde su se pridružili ostalim jevrejskim zatočenicima.⁵⁵ Time se broj jevrejskih zatočenika u “jevrejskom logoru u Šapcu” popeo

⁵⁴ AJ, 110-691-199 do 200, “Emigranti iz logora u Šapcu-Porodice sa decom”; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, passim.

⁵⁵ AJ, 110-384-600, Zapisnička izjava Pere Pavlovića, bivšeg činovnika obrenovačke opštine pred Sreskim povereništvom Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Obrenovac, 20. avgusta 1945. Prema ovoj izjavi, komandant mesta u Obrenovcu bio je potporučnik Hajnriks (verovatno Heinrichs). U registru nemačkih ratnih zločinaca (f.br. 11.435) vodi se i nemački poručnik Henriex, komandant mesta u Obrenovcu; Miodrag Zečević/ Jovan Popović (prij.), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom IV, Beograd 2000, str. 559. Verovatno se radi o istoj osobi. Spisak Jevreja iz Obrenovca biće dat u prilogima članka.

na 312. Već posle nekoliko dana, sredinom januara, počele su pripreme za njihovo prebacivanje na Sajmište.⁵⁶

Deportovanje Jevreja iz unutrašnjosti Srbije na Sajmište počelo je prebacivanjem grupe od oko sto jevrejskih žena i dece iz Kragujevca 14. januara 1942. Tome je sledilo prebacivanje jevrejskih žena i dece iz logora na Savi u Šapcu 26. januara 1942. To je bila prva od tri najveće grupe Jevreja iz unutrašnjosti Srbije koje su prebačene na Sajmište. Vreme kada se to desilo i uslovi pod kojima se prebacivanje izvršilo ne govore samo o krajnjoj bezobzirnosti Nemaca, nego i o priličnoj žurbi u kojoj je do toga došlo.

Posle slamanja ustaničkih snaga (partizanskih i četničkih) i reokupacije zapadne Srbije, nemačke snage su nastavile vojne operacije na susednom području Nezavisne Države Hrvatske, u istočnoj Bosni. Ovde je srpski ustanak takode imao velike razmere i ugrožavao je nemačko okupaciono područje u Srbiji. Od 14. januara do početka februara 1942. dve nemačke divizije uz pomoć hrvatskih snaga porazile su srpske ustanike, i partizane i četnike. Najveći deo od preko hiljadu zarobljenih četnika po savetu svojih komandanata nije pružao otpor i predavao se nemačkim jedinicama. Zarobljenici su sprovedeni u "Prolazni logor Šabac" 18. i 22. januara 1942. Kako su se vojne operacije u istočnoj Bosni nastavljale, a i dalje su trajali sukobi manjeg obima sa partizanima u zapadnoj Srbiji, pred nemačku komandu se svakako postavilo pitanje oslobađanja prostora u logorima za interniranje novih zatočenika. Za tu namenu mogli su da posluže najbolje upravo logori u Šapcu. To je svakako bio glavni razlog da se isprazni logor na Savi i da se donese odluka o prebacivanju 312 jevrejskih zatočenika u logor na Sajmištu 26. januara 1942. Ubrzo pošto su oni odvedeni, u ovaj logor su dovedeni zarobljeni srpski ustanici iz istočne Bosne.⁵⁷

⁵⁶ AVII, fond Nedićeva arhiva (NdA), k-36. F-1, d-23.

⁵⁷ Do početka februara 1942. u istočnoj Bosni je zarobljeno 1.470 srpskih ustanika, koji su internirani u logorima u Šapcu; Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni*, Beograd 1973, str. 515; S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 145-152.

Odluka o prebacivanju Jevreja iz Šapca na Sajmište je, svakako, doneta u Beogradu i sproveli su je nemački vojni i policijski organi u Šapcu. Da li je u tome imao ulogu i poručnik Herbert Andorfer, komandant Jevrejskog logora Zemun? Prema dosadašnjim tumačenjima, koja se oslanjaju na izjave samog Andorfera na suđenju 1967. godine, on je u drugoj polovini januara 1942. bio u Beogradu što znači da nije mogao da ima nikakve veze sa deportovanjem. Međutim, postoje istorijski izvori koji umnogome drukčije govore o tom periodu njegovog delovanja u Srbiji.

Prema Andorferovoj izjavi, posle napada na Jugoslaviju upućen je u Zagreb kao pripadnik trećeg odeljenja Policije bezbednosti (Sicherheitspolizei) iz Operativne grupe policije kojoj je na čelu bio SS-pukovnik Vilhelm Fuks. Zadatak ovog odeljenja bio je da kao objektivni posmatrač svih "životnih područja" prikuplja podatke i dostavlja ih drugim delovima policije, vojsci i upravnim vlastima. Od mišljenja ovog odeljenja o pojedinim ljudima zavisilo je da li će biti uhapšeni, internirani ili streljani.⁵⁸ Čim je premešten u Beograd, 29. oktobra 1941. Andorfer je upućen u Šabac. Njegov zadatak je bio da u "Prolaznom logoru Šabac" isleđuje zatočenike. Ustanici i svi drugi optuženi za saradnju sa njima odvođeni su na streljanje, ostali su upućivani na prinudni rad u rudnike u Srbiji ili su puštani iz logora. Andorfer je, kako je izjavio, bio zadužen za isleđivanje četnika. U vreme dolaska Andorfera u Šabac logor u kasarnama na Senjaku bio je prepun zatočenika; 25. oktobra 1941. bilo ih je 16.445.⁵⁹ Tokom naredna dva meseca trajala su intenzivna saslušavanja zatočenika čiji su sastavni deo bila užasna mučenja kojima je podlegao nemali broj ljudi.⁶⁰ Po njegovim rečima, do sredine januara 1942. završena je evakuacija logora u Šapcu, pošto je streljano

⁵⁸ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte flucht*, str. 243; *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, Beograd 1956, str. 453-454.

⁵⁹ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 571, General Beme, Komandantu Vermahta na Jugoistoku, 30. oktobar 1941.

⁶⁰ O mučenjima i streljanjima u vreme kada je Andorfer bio na dužnosti u Šapcu, vidi: S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 104-116.

oko 500 partizana. Zadatak u Šapcu time je bio završen i on se vratio u Beograd. Pošto je neko vreme, kako je izjavio, bio “tako-reći bez posla”, rukovodilac njegovog, trećeg odeljenja, SS-major Hans Reksajzen (Hans Rexeisen) postavio ga je krajem januara ili početkom februara 1942. za komandanta “Jevrejskog logora Zemun”. Na tom mestu je zamenio dotadašnjeg upravnika logora SS-podoficira Edgara Engea, koji mu je od tada bio pomoćnik. Andorfer je u svojoj izjavi insistirao na tome da je i kao komandant logora ostao pod trećim, a ne pod četvrtim odeljenjem policije (Geheimstaatspolizei, skraćeno Gestapo).⁶¹

Andorferova izjava da je tek krajem januara ili početkom februara 1942. preuzeo dužnost komandanta logora na Sajmištu nije tačna. Već od 23. decembra 1941. na aktima nastalim u Jevrejskom logoru Zemun nalazi se Andorferov potpis u svojstvu komandanta logora.⁶² Od 26. decembra na ovim dokumentima nalazi se potpis Edgara Engea, ali uvek “po naređenju komandanta logora”. Posle 23. januara 1942. Andorfer se ponovo potpisivao kao komandant logora, često i Enge, ali on uvek “po naređenju komandanta logora”. To znači da je ubrzo posle osnivanja “Jevrejskog logora Zemun”, ili neposredno pre toga, Andorfer postavljen za komandanta logora što je ostao do samog kraja njegovog postojanja. Poslednji dokument sa njegovim potpisom kao komandanta logora je od 24. aprila 1942. U periodu od 26. decembra 1941. do 23. januara 1942. zbog odsutnosti Andorfera je kao komandanta logora zastupao Enge.⁶³ Prema Andorferovoj sopstvenoj izjavi on je bio u Šapcu do sredine januara 1942. To znači da se on, po svoj prilici, krajem decembra

⁶¹ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 244.

⁶² IAB, fond Opština grada Beograda, inv. br. 314. Andorfer je tražio od Beogradske opštine kancelarijski pribor i materijal, kao i lekove, bolnički pribor i materijal “za otvaranje bolnice i njene apoteke” u logoru.

⁶³ M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, str. 66-67. Ni je tačna ni Andorferova izjava da je posle dužnosti u logoru na Sajmištu napustio Srbiju; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str.250. Kada je septembra 1942. formirano uporište nemačke policije u Novom Pazaru, Andorfer je postavljen za rukovodioca; *Nemačka obaveštajna služba*, knjiga IV, str. 850-851. Možda se tada vratio u treće odeljenje policije.

1941. vratio u Šabac, ali sada kao komandant “Jevrejskog logora Zemun”.

Gotovo da je isključeno da je Andorfer kao komandant logora koji je dobio centralno mesto u “konačnom rešenju” u Srbiji mogao da ostane u trećem odeljenju policije. S druge strane, ta mogućnost se ne može sasvim isključiti jer nadležnosti među referatima u Operativnoj grupi policije nisu bile previše kruto razgraničene⁶⁴. U principu, “konačno rešenje” bilo je u nadležnosti četvrtog odeljenja (Gestapo) i njegovog Jevrejskog referata (IV B 4). Komanda logora na Sajmištu, kao i na Banjici, bila je organizovana kao posebna ispostava (Sonderkommando) i bila je direktno potčinjena šefu četvrtog odeljenja (Gestapo) SS-majoru Hinceu (Hintze), a preko njega šefu Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti Fuksu. Može da se pretpostavi da se Andorfer vratio u Šabac da bi okončao svoj dotadašnji posao u okviru trećeg odeljenja. Izgleda verovatnija pretpostavka da je njegov dolazak bio povezan sa novim zaduženjem komandanta Jevrejskog logora, tim pre što je, po njegovoj sopstvenoj izjavi, evakuacija zarobljenih partizana iz logora na Senjaku u Šapcu okončana sredinom januara 1942. Uostalom, oba ova zadatka i ne moraju da se potpuno međusobno isključuju.

Vreme Andorferovog ponovnog dolaska u Šabac krajem decembra 1941. poklapalo sa nemačkim pripremama za vojnu akciju u istočnoj Bosni. Dotadašnje iskustvo govorilo je da treba očekivati novi talas zarobljenika za koje je trebalo osloboditi prostor u šabačkim logorima. Stoga može da se pretpostavi da je Andorferov dolazak u svojstvu komandanta logora na Sajmištu bio povezan sa organizovanjem priprema za deportovanje jevrejskih zatočenika iz logora na Savi u Šapcu. I sami Jevreji su očekivali da će uskoro biti prebačeni na Sajmište. Već 12. decembra 1941, kako je to zabeležio prota Babović, Jevrejke iz logora u Šapcu obaveštene su od Nemaca da će biti prebačene u logor na Sajmištu gde će se sresti sa svojim muškarcima odvedenim u nepoznato dva meseca ranije. Odlazak iz Šapca za njih je značio ne

⁶⁴ *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, str. 405-406.

samo skori susret sa svojim najbližima, nego i napuštanje veoma loših životnih uslova u logoru. Niko od preživelih zatočenika se ne seća da je Andorfer dolazio u logor na Savi, ali izgleda verovatno da je i on podsticao njihove nade da će se ubrzo sresti sa odvedenim muškarcima. Uostalom, Andorfer će tokom akcije ubijanja zatočenika na Sajmištu od kraja marta do maja 1942. pokazati da ume uverljivo da obmanjuje zatočenike. Najkasnije 23. januara 1942, Andorfer se već bio vratio na svoju dužnost komandanta logora na Sajmištu. On je stoga svakako bio prisutan kada je tri dana kasnije iz Šapca stigla velika grupa jevrejskih žena i dece. Dakle, njegova izjava da je u to vreme bio u Beogradu "takoreći bez posla" ne odgovara istini jer je on tada imao puno posla kao komandant logora u kojem je bilo zatočeno oko 5.300 žena i dece i gde se očekivao dolazak velikog transporta Jevreja iz Šapca i iz drugih logora u unutrašnjosti Srbije.

O prebacivanju jevrejskih zatočenika iz Šapca u logor na Beogradskom sajmištu postoje dva svedočenja savremenika, koja su zasnovana delom na sopstvenom saznanju očevida, a delom na saznanjima iz druge ruke. Prota Gliša Babović je u svom dnevniku zabeležio sledeće:

"26. januar 1942: danas u 10 časova proterane su iz Šapca Jevrejke i njihova deca. Kako se moglo doznati, oterani su u Zemun, na Sajmište, u barake. Sada u Šapcu nema više ni jednog Jevrejina. Pre dva-tri dana zašli su nemački vojnici po jevrejskim kućama i pokupili i odneli sve njihove stvari. Stanari u jevrejskim kućama plaćaju kiriju opštini".

Sredinom marta on je saznao i nešto više o tome kako je proteklo prebacivanje Jevreja iz Šapca u Zemun.

"15. mart 1942: Spomenuo sam da su Jevrejke otpremljene iz Šapca 26. januara. Do Rume su ih vozili železnicom, a od Rume do Zemuna išle su pešice. Kako je bila ljuta zima, a put dug deca koja nisu mogla da idu padala su uz put od zime. Na putu su ostajala i ona deca koju su majke vozile u kolicima. Uz njih su padale i starije žene. Svi su ostali na putu smrznuti. Između ostalih, od šabačkih Jevreja umrla je supruga lekara Haima Rusoa /Žana/, a dete dr Koena /Luci, 4 godine/ smrзло se na putu. Deč-

ja mati /Elza/ poludela je do Zemuna, sva se počupala i izgredala. Toliko dosad o njima znamo”.

O ovom događaju svoje svedočenje ostavila je i Mara Jovanović: *”Zima, srce puca. Oko 10 časova 26. januara 1942. godine, u dotrajaloj odeći i obući kreće grupa žena i dece preko Save u Klenak-u susret smrti. U marvenim vagonima, promrzle Nemci ih prebacuju do Rume. Posle su klenački železničari sa užasom pričali da su Jevrejke, gotovo potpuno promrzlih ruku, ubacile decu u vagone, a nekoliko dečjih kolica ubacili su im oni, železničari, uz udarce kundaka nemačkih vojnika i već davno poznat: los, los. Kasnije su razne priče kružile o Golgoti koju su doživele Jevrejke i njihova deca na putu smrti. Od Rume do Zemuna morali su pešice. Zima je bila ljuta, put dug, pa su manja deca padala u dubok sneg. Bela smrt je kosila. Deca su se smrzavala u naručju majki koje su pokušavale da ih zagreju svojim grudima. Majke su sahranjivale smrznutu decu na brzinu, u sneg, verujući da će ih ljudi pokopati kad grane proleće. Supruga Kurta Hilkovca /treba: Hilkovic; primedba autora/ izgubila je putem svoje troje dece. Najmlađe, koje je rođeno u Šapcu, smrznulo joj se na grudima. Majke su od bola za svojom decom gubile pamet. Pustim smrznutim putem razlegao se jauk. U bolu su čupale kosu, grebale lice, tukle se rukama u prsa. Na putu smrti ostale su smrznute i starije žene.”*

Postupak sa jevrejskim zatočenicima pokazivao je izuzetnu bezobzirnost njihovih nemačkih stražara kojima je, očigledno, bilo svejedno koliko će zatočenika stradati putem. Možda su o tome dobili i posebna naređenja, jer je moglo da se pretpostavi da će iznemogli zatočeniци teško podneti pešačenje po užasno hladnoj zimi koja je tih dana bila posebno oštra. Na tom putu je stradalo najmanje četvoro dece (troje dece Irme Hilkovic i Luci Koen) i jedna žena, Žana Ruso, ali je broj nastradalih najverovatnije veći. Kako je iz Šapca put Zemuna krenulo 312 zatočenika, verovatno ih je u logor na Sajmištu stiglo oko 300. Svi su putem preživeli teške fizičke i duševne patnje, a neke žene, kao što je Elza Koen, doživele su i psihički slom. U takvim okolnostima dolazak u logor na Sajmištu mogao je da im izgleda kao privremeno olakšanje. Međutim, odmah su doživeli novo teško

razočaranje. Umesto da se sretnu sa svojim očevima, muževima i braćom, kako su im Nemci obećali, u logoru su zatekli hiljade jevrejskih žena i dece iz Beograda i Banata. Neizvesnost zatočenika na Sajmištu trajala je do druge polovine marta 1942. Tada su od komandanta logora Andorfera saznali da će uskoro početi njihovo "preseljavanje" u novi logor u Rumuniji (ili Poljskoj). Ova obmana prikrivala je akciju uništenja zatočenika.

"Problem" jevrejskih zatočenika u logoru na Sajmištu je "rešen" slanjem kamiona-gasne komore iz Berlina u Beograd. Od početka aprila do 10. maja 1942. trajalo je ubrzano ubijanje jevrejskih žena i dece na putu od logora na Sajmištu do pripremljenih raka na strelištu u Jajincima. Već početkom maja 1942. u gotovo ispražnjen logor dovedena je prva grupa zarobljenih partizana i drugih rodoljuba. Tada je logor na Beogradskom sajmištu dobio novu namenu i ime, "Prihvatni logor Zemun" (*Anhaltelager Semlin*).

Od svih dotadašnjih zatočenika u logoru je ostala mala grupa hrišćanki, uglavnom Nemica, čiji su muževi ubijeni sa ostalim Jevrejima. Među njima je bilo i žena iz Kladovskog transporta. Osim Ane Heht i Doroteje Fink, tu su bile i dve zatočnice čija imena se nalaze na spiskovima stradalih, a pominje ih jedna od puštenih zatočenica, Švajcarkinja Hedviga Šenfajn (Hedwig Schoenfein).⁶⁵ Na spisku žrtava od 24. decembra 1945. pod rednim brojem 685. je ime jedne od njih, Gertrude Neumann. Žena sa prezimenom Zimmermann verovatno je Lydia Zimmermann, pod rednim brojem 1.038. na istom spisku. To znači da od 1.013 žrtava iz Kladovskog transporta treba oduzeti imena Gertrude Nojman i Lidije Cimerman. Time bi ukupan broj žrtava iz Kladovskog transporta bio 1.011. Broj stradalih Jevreja iz Šapca (i jedan iz Rume) je 64. Stoga bi na spisku svih žrtava iz Kladovskog transporta i iz Šapca trebalo da bude ukupno 1.075 imena.

⁶⁵ JIM, k-24-2-2/6. H. Šenfajn je izjavila da su puštene i: Gertruda Neumann, Anna Hecht, Zimmermann, Klauber i Eškenazi. Sa H. Šenfajn je puštena i njena mlada kćerka Ljiljana; izjava Ljiljane Đorđević (rođene Šenfajn) autoru, Beograd 24.septembar 2001.

Nekoliko dana posle okončanja ubijanja zatočenika u Jevrejskom logoru Zemun vesti o tome stigle su u Šabac, o čemu je prota Babović ostavio kratku belešku u dnevniku:

"14. maj 1942: Po Šapcu se priča da su sve Jevrejke, koje su zimus oterane u logor kod Zemuna, likvidirane".

Zapisi u dnevniku prote Babovića pokazuju da su Šapčani nastojali da doznaju šta se desilo sa njihovim jevrejskim sugrađanima i Jevrejima iz Kladovskog transporta, kao i da je vest o njihovom tragičnom kraju relativno brzo postala poznata. Ona se verovatno proširila iz Beograda gde se već neko vreme znalo da na užasan način, u kamionu-gasnoj komori, ubijaju Jevreje iz logora na Sajmištu. Ubijeni jevrejski zatočenici su počivali u masovnim grobnicama u Jajincima do jeseni 1943. zajedno sa desetinama hiljada drugih žrtava. Od druge polovine novembra 1943. do početka februara 1944. godine "Posebna komanda 1005" (*Sonderkommando* 1005) Paula Blobela sprovela je akciju uništavanja leševa zakopanih u Jajincima. Tada su spaljeni i posmrtni ostaci ubijenih jevrejskih zatočenika iz Jevrejskog logora Zemun, među njima i onih iz Kladovskog transporta.

Prilozi

I

Imena jevrejskih žrtava koje treba dodati spisku od 1.051 imena navedenom u knjizi G. Anderl i V. Manoška o Kladovskom transportu. Imena će biti navedena onako kako su navedena u izvorima, a gde je to potrebno, biće naveden u zagradi i verovatan etimološki oblik određenog imena.⁶⁶ Za skoro sve se navodi da su iz Nemačke, ali to se uglavnom odnosi na Veliko-

⁶⁶ Spisak 64 šabačkih Jevreja već je pomenut. U Arhivu Jugoslavije čuvaju se još dva spiska, "Spisak Jevreja-emigranata" sa 616 imena (110-691-195 do 205) i "Emigranti iz logora u Šapcu-Porodice sa decom" (110-691-199 do 200) sa 432 imena. Ova dva spiska biće označena rimskim brojevima, prvi sa IV, a drugi sa III. U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (JIM) čuvaju se još dva spiska: "Jevreji-emigranti iz logora u Šapcu" (k-24-3-1/11) sa 138 imena i spisak naslovljen sa "Muški" (k-24-3-1/8) sa 333 imena. Ovi spiskovi biće označeni prvi sa II, a drugi sa I.

nemački rajh, koji je obuhvatao i Austriju, odakle su ovi jevrejski emigranti uglavnom poticali.

Prema spisku od 24. decembra 1945. nedostaju tri imena, od kojih je treće potvrđeno i u drugim nekorišćenim spiskovima: 1) Heimbacher Eli (br.374), 2) Hofmeister Klara (br.397, ?) i 3) Rosenstingl Gyula ili Julius (br.769, 12.12.1920, aus Ungarn, I/238, IV/236).

Prema nekorišćenim spiskovima jevrejskih emigranata nedostaje sledećih 12 osoba: 1) Goldšmit Artur (I/95, IV/94, 22.10.1921.Nemačka) /Goldschmidt Artur/; 2) Henig Maks (I/114, IV/113, 12.8.1921, Nemačka) /Hoenig Max/; 3) Herštajn Fric (IV/413, 12.9.1906, Nemačka) /Herrstein Fritz/; 4) Kajfinger Vinek (IV/29, 16.5.1900, Nemačka) /Keifinger Wienek/; 5) Kokštajn Hajnrih (IV/48, 19.5.1920, Nemačka) /Kochstein Heinrich/; 6) Kon Ernst (I/148, IV/147, 9.3.1910, Nemačka) /Kohn Ernest/; 7) Krojtner Robert (IV/607, 13.11.1887, Nemačka) /Kreutner Robert /; 8) Lajnkrum Bezalel (IV/599, 20.10.1897, Poljska) /Leinkram Besalel/; 9) Mamber Hugo (IV/472, 23.3.1889, Nemačka); 10) Šnajder Hedvig (III/400, 19.3.1905) /Schneider Hedwig/; 11) Singer Fridrih (I/251,IV/249, 8.9.1922, Nemačka) /Singer Friedrich/ i 12) Spigler Ernst (IV/255, 10.6.1908, Nemačka) /Spiegler Ernest/.

Upoređivanjem sa spiskom šabačkih Jevreja vidi se da nedostaje sledećih osam osoba: 1) Abinun Bukica (br.46, domaćica, 39 godina); 2) Avramović Nahama (br.57, udova, 63 godine); 3) Avramović Erna (br.58, student, 25 godina); 4) Bararon Edenija (br.34, dete, 10 godina); 5) Guenberger Natalija (br.60, domaćica, 46 godina; /Guenzberger/; 6) Moreno Zumula (br.61, domaćica, 56 godina); 7) Moreno Navila (br.62, domaćica, 40 godina) i 8) Moreno Zelma (br.63, dete, 9 godina).

II

Anketna komisija Komisije za ratne zločine je 12. juna 1945. izvršila ekshumaciju streljanih u Zasavici 12. i 13. oktobra 1941. Među streljanima bilo je 750 Jevreja od kojih je iden-

tifikovano 46 (44 iz Kladovskog transporta i 2 domaćih Jevreja). Imena žrtava su u izvoru napisana fonetski pa će stoga na osnovu dva najpotpunija spiska imena biti navedena u svom ispravljenom etimološkom obliku, gde je to potrebno. Uz imena će se navesti i drugi podaci navedeni u aktu Anketne komisije i po njenom redosledu.

1) Salomon Fingerhut, sveštenik iz Rume; 2) Paul Feintuch iz Beča; 3) Hermann Paul iz Paderborna; 4) Benno Deutsch; 5) Arie-Leib Gelbard, 6) Adam Bergeld; 7) Richard Neumann; 8) Haim Hermann Gottesmann iz Beča, 9) Marcel Schwarz; 10) Otto Bazman; 11) Aron Friedmann; 12) Siegfried Nowak; 13) Wolfgang Kahn; 14) Alice Stein; 15) Leo Stein; 16) Geršon Eisner/umesto: Eisner Dušan /; 17) Samuilo Abinun iz Šapca; 18) Arnold Hacker; 19) Isidor Kohn, drogerist; 20) Isidor Kinberg, Berlin; 21) Kurt Gottlieber; 22) Karl Rotestreich iz Kolomeje, 23) Friedrich Rosner, Beč; 24) Robert Buchelovič, Beč; 25) Georg Hauser, Beč; 26) Aron A. Langsam; 27) Max Glaser, Beč; 28) Markus Klug, Beč; 29) Breier Sigmund, Beč, 30) Herbert Aleksandar; 31) Walter Bauer; 32) G. Bauber; 33) Paul Baumann; 34) Walter Marchfeld; 35) Robert Zwicker; 36) Samuel Nachmann; 37) Berta Zwicker, Beč; 38) Julius Zwicker, Beč, 39) Fedor Hambach; 40) Ing Alexandar Brod, 41) Leo Gutstein; 42) Erwin Ehrlich; 43) Dr Salò Ignatz Bergwerk, 44) Moses Austerer; 45) Isak Fieselmann /ili Fieselson/; 46) Josef Stern, Beč.

III

Na spisku Jevreja iz Obrenovca pominje se 19 osoba, ali po imenu samo njih 11. Među ovim obrenovačkim Jevrejima bilo je i dvoje izbeglica iz Petrovgrada (Banat). Muškarci su 19. septembra 1941. iz Obrenovca odvedeni u logor na Banjici, jedan 10. decembra 1941. u Valjevo, odakle verovatno takođe u logor na Banjici. Žene i deca su 10. januara 1942. odvedeni u Šabac odakle su sa ostalim jevrejskim zatočenicima prebačeni u logor na Sajmištu 26. januara 1942.

1) Marko Ruso, 48 godina, supruga Lela; 2) Aron Ruso, trgovac, 42 godine, ime supruge nepoznato, imali su sina od 7 godina; 3) Mile Daniti, oko 22 godine, neoženjen, otac Isak, oko 62 godine, majka Bukica, oko 45 godina; 4) Moša Ruso, oko 45 godina, žena mu je živela u Beogradu, ime nepoznato; 5) Ignjac Gros, preko 60 godina, oženjen, ime žene nepoznato, imao 4 sina, najstariji Edvard, 38 godina, oženjen; 6) Bernard Rotenberg, oko 50 godina, supruga Bukica-Ana, oko 45 godina, kćerka udata u Beogradu. Izbegli su iz Petrovgrada. Bernard je oko 10. decembra odveden u Valjevo, a Bukica-Ana 10. januara 1942. u Šabac sa ostalima.